

Aantekeningen uit de nalatenschap van

drs. J.F. van Os

31-12-1925 – 10-04-2021

© 2021 De erven van drs. J.F.van Os
gelicenseerd onder de
Creative-Commons CC BY-NC 4.0 licentie
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.nl>

U kunt

- het werk delen — kopiëren, verspreiden en doorgeven via elk medium of bestandsformaat
- het werk bewerken — herschikken, veranderen en afgeleide werken maken

onder de volgende voorwaarden:

- Naamsvermelding — De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een verwijzing naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. U mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met uw werk of uw gebruik van het werk.
- Niet-commercieel — U mag het werk niet gebruiken voor commerciële doeleinden.
- Geen aanvullende restricties — U mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat.

Correspondentieadres: Adriaan van Os, email adriaan@adriaan.biz

Voorstel voor de vertalingen.

De vertalers doen er - lijkt mij -, er goed aan, in geval van twijfel, ook de oorspronkelijke nederlandse versie ernaast te leggen.

Het orgel in de Hervormde Helenakerk te Aalten.

=====

Inleiding.

Deze brochure is de eerste in een reeks, die de restauratiecommissie der Hervormde Kerk denkt de komende jaren uit te geven. Dat de eerste over het orgel handelt is geen toeval. Orgelbeschrijvingen zijn in Nederland populair. De belangstelling voor het koninklijke instrument is er groot, hetgeen natuurlijk niet kan worden losgezien van de aanwezigheid van de vele fraaie historische orgels, in dit land nog aanwezig. Het binnenwerk van het orgel in Aalten is nieuw, maar van bijzondere klankkwaliteit, te danken aan de grote kennis van oude orgelbouw van de makers van dit instrument.

De geschiedenis van de orgels, die in de loop der tijd de kerk van Aalten hebben gesierd, is zeer onvolledig overgeleverd. Van het orgel uit 1758 is practisch niets anders overgebleven dan de kas, zodat we aan het instrument zelf maar betrekkelijk weinig gegevens kunnen aflezen. Van de in de nederlandse tekst geciteerde fragmenten van archiefstukken, geschreven in de 17de en 18de eeuwse taal der streek, hebben wij korte samenvattingen gemaakt, geen letterlijke vertalingen.

Orgel(s) voor 1757.

Wij weten, dat de gebroeders Cornelis en Michael Slegel te Zwolle in 1560 een orgel leverden voor de kerk van Aalten. Dit orgel komt voor in een werkljst, door de Slegels samengesteld, zich bevindend in het archief van de Lambertuskerk te Munster. Zij hoopten kennelijk met deze lijst zoveel indruk te maken, dat zij de opdracht zouden krijgen tot de bouw van een nieuw orgel in Munster. De opdracht ging echter naar Arendt Lampeler van Mill. De Slegels behoorden tot de voornaamste orgelmakers van hun tijd in het Oosten des lands en waren ook in Westfalen werkzaam. In 1672, na de inval der Munsterse en Franse troepen, werd de kerk van Aalten, die sinds 1602 reformatorisch was, weer aan de Rooms katholieken toegewezen. Uit de hierover bewaard gebleven stukken is op te maken, dat het kerkmeubilair, waaronder het orgel, toen aanzienlijke schade heeft opgelopen; uit een der bronnen zou men zelfs kunnen opmaken, dat het orgel uit de kerk verwijderd is geweest en later, in 1675 na het vertrek der fransen, hersteld. Het is daarom niet zeker of de volgende berichten nog betrekking hebben op het Slegel-orgel.

In 1678 voerde Mr. Johannes Ruprecht, orgelmaker te Anholt, een reparatie uit voor 20 gld en 12 st. Karst van Alen kreeg 18 st. voor het bedienen der blaasbalgen tijdens deze reparaties. Laatstgenoemde was een soort manusje van alles. Hij had o.m. de taak, de doodsbeenderen, die de jeugd uit de graven rond de kerk hadden gehaald, weer op te ruimen. Enkele weken later plaatste Ruprecht een nieuw register in het orgel en had drie dagen nodig om het te plaatsen. Of met de term "register" werkelijk een complete pijpenrij is bedoeld, is niet duidelijk. Dit gegeven is het eerste, ontleend aan het bewaard gebleven rekeningenboek der kerk, geschreven door kerkmeester en herbergier Geurt Evers, die zichzelf uit de kerkekas uitbetaalde voor kost, bier en brandewijn voor de orgelmakers en voor hun overnachting. Van dit soort berichten volgen er nog vele. Tot 1684 voerde Ruprecht reparatiewerkzaamheden uit.

Op 16 april 1696 had men twee orgelmakers, de een van Vreden, de ander van Anholt ontboden, om het orgel, dat kennelijk nauwelijks meer functioneerde, in orde te brengen. De eerste wilde dit voor 200 gld

doen, de ander voor 120 gld. De heren dongen beurtelings af tot de orgelmaker van Anholt bij een bedrag van 60 gld was terecht gekomen. De ander ging toen nog tot 40 gld. maar men gunde het werk aan Conraat Ruprecht uit Anholt, niet aan de orgelmaker van Vreden vanwege de onredelijk hoge prijs die hij aanvankelijk had genoemd.

De naam van de orgelmaker uit Vreden wordt in het stuk niet genoemd. Wij weten dat Mauritz Hermann Bontrup destijds als orgelmaker in Vreden gevestigd was. Hij had o.m. het Winterswijkse orgel in onderhoud en bouwde in 1707/08 een orgel in Vreden. Conraad Ruprecht is bekend als bouwer van het orgel te Zevenaar (Hervormde Kerk), waarvan alleen de kas nog bestaat. Deze is van bijzonder fraai houtsnijwerk voorzien en bevat het opschrift "Conradus Ruprecht me fecit A.H. 1697." Over de familie Ruprecht verscheen een artikel in het Duits van F.Harling. Zie voetnoot 7 der Nederlandse tekst.

Het orgel werd in 1696 door de organist van Bredevoort gekeurd en goed bevonden. Dit feit werd met een groots feest gevierd. Omtrent de hoeveelheden wijn en bier daarbij genuttigd zijn nauwkeurige gegevens bewaard gebleven, omtrent de aard der werkzaamheden aan het orgel helaas niet.

In 1704 werkten twee orgelmakers 16 dagen aan het orgel. Er is een contract bewaard uit 1705 met Conradus Ruprecht voor jaarlijks onderhoud. In 1712 deed Oswald Eylenbus (of Eylenbosch) uit Aalten dit werk.

In 1724 begint men te denken aan een nieuw orgel. Men laat zich op 1 febr. onderrichten door de organisten van Doetinchem en Varsseveld over de prijs van een nieuw orgel. De orgelmaker van Vreden, heeft een concept voor een geschikt orgel gemaakt. Dit stuk is niet bewaard gebleven. De naam van deze orgelmaker wordt niet genoemd; het zal Dieter Martens zijn geweest.

In 1724, 1726 en 1727 verricht Thomas Houben uit Ratingen reparaties aan het orgel. Over Houben is een opstel geschreven door Dr M.A.Vente, zie voetnoot 10 der Nederlandse tekst.

In 1738 beginnen de kerkrekeningen van de kerkmeester/organist Abraham Stumph. Hij moet tamelijk kundig zijn geweest op het gebied van orgels, want hij bemiddelde ook elders in de regio, waar het orgels betrof en voerde zelf veel reparaties uit aan het Aaltense instrument. Uit de kerkekas betaalde hij dan zichzelf naast zijn organistensalaris jaarlijks f 5.- uit, het bedrag dat voorheen een orgelmaker toekwam voor een stembeurt. Vooral in 1740 en 1745 (samen met een orgelmaker G.Gutjahr) en in 1751 moet hij, gezien hetgeen hij daarover in het rekeningenboek schrijft, vele weken aan het orgel hebben gewerkt. Hij maakte zelfs nieuwe pijpen en lapte oude op. Voor deze reparaties brengt hij niet veel meer in rekening dan het hem zelf aan materiaal kost. Bij een van deze reparaties moest de blaasbalg worden gerepareerd, omdat een gewicht van het uurwerk naar beneden was gekomen. Hieruit valt te concluderen, dat het oude orgel ook aan de torenzijde heeft gestaan.

Nieuwbouw plm 1757-1759. Onderhoud tot 1811

In sept. 1757 zijn de orgelmakers van Vreden en Emmerich ter plaatse geweest om over het orgel te spreken. Dat blijkt uit declaraties van de plaatselijke autoriteiten. Er zijn geen stukken gevonden waaruit zou blijken, wat er is besproken en welke orgelmaker men uiteindelijk heeft ingeschakeld. Dat het orgel inderdaad in 1758 of '59 is geplaatst blijkt uit enkele aantekeningen in het stedelijke archief: Er wordt gesproken over de mogelijkheid het nieuwe orgel te bekostigen uit opbrengsten van aangegraven gronden. Twee personen hebben hun plaats in de kerk verloren, omdat de pilasters onder het orgel zijn geplaatst. Zij krijgen nu elk een plaats op de orgelgalerij, waar men banken zal plaatsen. Het is nog niet zo lang geleden - niet alleen in Aalten -, dat men voor een

vaste plaats in de kerk moest betalen.

Verder wordt er ergens gesproken over het bekleden van het klavier; er zijn rekeningen voor nagels voor de orgelgalerij, voor een spiegel aan het orgel, voor een slot en uit 1764 een uitgebreide rekening van Derk Jan Huender over het schilderen van de trap, de orgelgalerij, de pilasters en het orgel zelf. De volledige tekst van deze schildersrekening is afgedrukt op p ... der nederlandse tekst. Uit een aantekening uit 1798 blijkt, dat het orgel in de Aaltense Kerk deels is bekostigd uit de opbrengst van aangegraven gronden en grotendeels uit een collecte. In het deel van de kerkrekeningen dat bewaard is gebleven, worden geen andere betalingen vermeld dan de hierboven genoemde.

Uit deze schaarse gegevens weten we dus, wanneer het orgel ongeveer is voltooid. Ook zonder de wetenschap, dat het orgel door een orgelmaker uit Emmerich of Vreden is geleverd, is het duidelijk, dat het een Westfaalse meester moet zijn geweest, die het orgel heeft vervaardigd. De bewaard gebleven kas toont zo duidelijke overeenkomst met andere Westfaalse instrumenten uit die tijd, afgebeeld in het boek van Prof. Reuter (Zie "Afkortingen", eind Nederlandse tekst), dat geen twijfel hieraan mogelijk is. De kas is in detaillering niet erg verfijnd, maar de proporties zijn fraai. De bouwer moet een "kleinmeester" zijn geweest, werkend in de traditie van grote Westfaalse orgelmakers als J.P.Moller of de Klausings. Wij noemen enige Westfaalse orgels die in grote trekken dezelfde frontindeling hebben als het Aaltense instrument. Van de meeste zijn bouwer en bouwjaar onbekend: Korbecke, Beckum, Zwillbrock (door Reuter aan een der Klausings toegeschreven met jaar ca 1720; beide hypothesen zijn aanvechtbaar), Ruthen (1756), Scharfenberg (beide laatste orgels op goede gronden aan Adolph Cappelmann uit Geseke toegeschreven), Kallenhardt, Siddinghausen en Remblinghausen. Van al deze instrumenten, op dat in Zwillbrock en Kallenhardt na, is alleen de kas bewaard gebleven. Enkele van deze instrumenten hadden een rugwerk, de meeste een onderpositief. Het orgel in Aalten daarentegen had een manuaal met 17 stemmen en aangehangen pedaal, een zeer ongewone samenstelling. Het werd van terzijde bespeeld.

Wie de orgelmaker van Emmerich in die dagen is geweest, is nog niet aan het licht gebracht. De orgelmaker van Vreden was Theodorus Martens, die in die jaren het orgel in Winterswijk in onderhoud had. Van diens voorganger, Dieter Martens is het orgel in Losser bewaard gebleven. Wij hebben geen duidelijke verwantschap kunnen vaststellen tussen dit orgel en dat in Aalten.

Het geringe aantal oude pijpen, dat in 1975 in Aalten nog aanwezig was, gaf weinig concrete gegevens. Van oude pijpen was eigenlijk nauwelijks sprake; de meeste waren in 1940 nieuw gemaakt van oud metaal. Dit metaal was duidelijk ouder dan 1757. Het was ook niet zeker, of ze wel uit het in 1940 afgebroken instrument van Aalten afkomstig waren.

Er is een kwitantie van 8 dec 1764 van de orgelmaker Christian Muller voor een onderhoudsbeurt aan het orgel. Dezelfde handtekening vonden wij in het archief in Dinxperlo, waar Muller onderhoudsbeurten verrichtte in 1758 t/m 1766. Dit kan niet de beroemde Christiaan Muller uit Amsterdam zijn geweest, de bouwer van o.m. het Bavo-orgel te Haarlem. Deze was in 1763 overleden en zijn handtekening verschilde van die van deze figuur. Het moet dezelfde zijn die in de orgelhistorie als "pseudo-Muller" bekend staat. In 1770 kreeg hij op grond van valse getuigschriften opdracht tot de bouw van het orgel in de Grote Kerk te Nijmegen, een werk dat hij na drie jaar tobben niet kon voltooien. De bekende schrijver Joachim Hess vertelt, dat hij uit het land van Kleef kwam. Ook in Dinxperlo waren er problemen met Muller. Dit alles overziend, zouden

wij kunnen veronderstellen dat deze pseudo-Muller de bouwer van het Aaltense orgel is geweest. Dit is zeker mogelijk, doch allerminst zeker.

In 1767 en '69 voerde Derk Grutterink uit Keppel reparaties uit. Uit een bewaard gebleven brief uit 1774 blijkt, dat hij op onregelmatige tijden werkte en dat het daardoor moeilijk was zijn rekeningen te controleren. Grutterink is alleen als regionale reparateur bekend.

Van 1777 tot 1809 was het orgel in onderhoud bij J. Buijtel. Hij schrijft ergens dat hij uit Anholt was overgekomen. Dit zou dus zijn woonplaats kunnen zijn geweest. Soms werd hij bijgestaan door V.Menten. In 1787 en 1792 voerde J. Hageman, Mr Orgelmaker, reparaties uit.

Verbouwing 1811.

In 1811 vond een grote verbouwing van het orgel plaats. In de Boekzaal, een tijdschrift met veel kerkelijke berichtgeving, staat de feestelijke ingebruikneming op 16 juni 1811 beschreven. Over het orgel staat er dat het is vervaardigd (lees verbouwd) door de orgelmaker J.Armbrust te Haaksbergen. Hij heeft een rugwerk toegevoegd. Organist is C.C.Stumph, de eerste burgemeester van Aalten, zoon van de eerder genoemde A.Stumph. De dispositie is vermeld in het 19de eeuwse handschrift Broekhuizen.

Deze dispositie is te lezen op p ... der nederlandse tekst.

Van de orgelmaker Jacobus Armbrust hebben wij een werklijst - voor zover bekend - samengesteld. Deze is te lezen op p ... der Nederlandse tekst. Armbrust moet gerekend worden tot de orgelmakers die voor hun tijd een conservatieve instelling hadden. Dit blijkt o.m. uit de dispositie van zijn Rugwerk in Aalten. Hij plaatste vaak als enige pedaalstem een 16 voets tongwerk met houten bekens, ook in Aalten. Hieruit blijkt, dat hij in relatie moet hebben gestaan tot Westfaalse orgelbouwers.

Zijn rugwerk in Aalten is te breed in verhouding tot het hoofdorgel, de kas is slordig, zonder panelen geconstrueerd. De indeling van de frontpijpen (zie foto nr ...) was niet fraai. De klaviatuur moest hij naar de voorzijde overbrengen. Tot 1940 was de manuaalomvang C,D-d'''. De hoofdwerkklade zal hij van het oude orgel hebben overgenomen. Die van het rugwerk heeft hij met dezelfde omvang bijgemaakt.

Onderhoud sinds 1870, verbouwing 1940.

In de dispositieverzameling van Van 't Kruys uit 1885 staat een dispositie genoteerd die iets afwijkt van die bij Broekhuizen. Zie de Nederlandse tekst (p ...). Van 't Kruys kreeg zijn gegevens van de plaatselijke organisten. Hij moet deze opgave niet goed hebben begrepen: hij schrijft Bovenmanuaal i.p.v. Rugwerk.

Door een hiaat in de kerkrekeningen is van 1811-1870 niets bekend over veranderingen aan het orgel over deze periode. Rond 1870 heeft L.Schwarze uit Anholt het orgel in onderhoud, rond 1900 de firma Leichel, rond 1930 P. van Dam (v/h L. van Dam en Zonen, Leeuwarden). De dispositie werd aangepast aan de smaak der tijd. Wie dit heeft gedaan, is niet bekend.

Waarom men het binnenwerk van het orgel in 1940 - in een tijd, waarin de belangstelling voor oude orgels groeiende was - vrijwel geheel heeft gesloopt, is onbegrijpelijk. Op 6 nov 1940 werd een nieuw orgel van de firma Spanjaard, Amsterdam in gebruik genomen. Op het programma van het eerste concert op dit orgel op 9 nov. staat de dispositie van het orgel vermeld, zoals die voor de afbraak was. Deze is te vinden in de Nederlandse tekst, p ... Of de disposities die Broekhuizen en Van 't Kruys opgaven, geheel juist zijn, valt te betwijfelen, wanneer men deze drie disposities vergelijkt.

In 1940 heeft men, om het nieuwe orgel met zwelwerk en al te kunnen plaatsen, de kas twee maal zo diep gemaakt als voorheen, door

verplaatsing der achterwand en verlenging der zijwanden met totaal afwijkende houtsoorten. Hoe het voor die tijd was, is te zien op foto Hier is de oude balgenkast nog aanwezig. Het orgel kreeg een elektrische tractuur. De dispositie is te vinden op p Bijna alle pijpwerk was nieuw en van inferieure kwaliteit, o.m. met zink als materiaal. De grote pijpen der Vioolprestant, van hout, waren liggend onder de orgelbank opgesteld. De kas werd van zijn witte verflaag ontdaan en daarmee ook van de zich daaronder bevindende oorspronkelijke kleurlagen.

In 1959 was een ingrijpende herstelling noodzakelijk, uitgevoerd door de firma N.D.Slooff, Ouderkerk a/d IJssel.

In de volgende registers vonden wij nog wat oud materiaal, in hoofdzaak versneden oud metaal:

Cornet: 92 pijpen, Q 2 2/3' (rugpositief) E-fs', Terts 1 3/5' (geheel), Fluit 4' (ca 2 octaaf pijpen met 17de eeuws "Westfaals" labium.

Daarnaast wat 19de eeuws pijpwerk, waarvan alleen de Bazuin met zekerheid aan Armbrost kon worden toegeschreven.

Het orgel van 1976.

Bij de kerkrestauratie van 1973/74 werd het spoedig duidelijk, dat het geen zin meer had het bestaande orgel weer opnieuw op te bouwen. Bij een geldinzameling onder de gemeenteleden bleek de offervaardigheid zo groot, dat een werkelijk vorstelijk instrument kon worden gerealiseerd. Dit orgel, vervaardigd door de orgelmaker K.B.Blank & Zn te Herwijnen, werd, hoewel het al enige maanden in de eredienst had gefunctioneerd, officieel overgedragen op 8 april 1976. De feitelijke leiding van deze orgelbouw berustte bij Bernhardt Edskes, van Nederlandse afkomst, toen gevestigd in Mutschellen AG, Zwitserland. Hij heeft tot in details het orgel ontworpen en de mensuren berekend, terwijl hij de leiding had van de intonatie der labiaalstemmen. Het is de verdienste van de adviseur Willem Retze Talsma geweest, de verbinding tussen deze orgelmakers te hebben gelegd.

Dispositie: Deze is te vinden op p ... der nederlandse tekst.

Plaatsing: ...(Nederlandse tekst vertalen s.v.p.)

Kassen: ...

Opstelling: ...

Pijpwerk: ...

Samenstelling vulstemmen: ...

Mechaniek: ...

Windvoorziening: ...

Temperatuur: ...

Conclusie: ... (ook dit en de rest, t/m het kistorgel, niet de archiefstukken en bronverwijzingen, de nederlandse versie vertalen).